

دگرگونیهای صوتی و آوایی در لهجه کاشانی

دکتر رضا شجری*

چکیده <

گفتار حاضر کوششی است در راه شناخت لهجه مردم کاشان و بررسی ویژگیهای صوتی و آوایی زبان آنها که با مطالعه و تحقیق بر روی زبان مردم شهر، فراهم آمده است. نگارنده کوشیده است ضمن جمع آوری و دسته بندی پاره ای از واژه ها، ابدال مصوتها و صامتها را که یکی از عوامل عمده اختلافات صوتی و آوایی است در این زبان بررسی و تحلیل نماید.

بررسی دلایل پاره ای از این اختلافات و قاعده و قانون مند ساختن آنها با استفاده از نظریات زبانشناسانه و استناد به تحولات تاریخی بعضی از واژگان به منظور استشهاد یا تأیید، از دیگر مقولاتی است که در این مقاله به آن پرداخته شده است. به منظور آشنایی بیشتر خوانندگان با تلفظ درست واژگان، تمام واژگانی که به لهجه کاشانی ذکر گردیده، آوانویسی شده است.

*استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان

فصلنامه
کاشان شناخت
شماره اول
بهار ۸۴

۳۸

شهرستان کاشان به سبب تنوع گویشها و لهجه‌هایی که در آن وجود دارد در مطالعات زبان‌شناسی دارای اهمیت ویژه‌ای است. علاوه بر اختلاف گویشهایی که در زبان پاره‌ای از بخشها و شهرهای این شهرستان یا مناطق مجاور آن همچون قهرود، ابوزیدآباد، برزک، بادرود، ایبانه، جوشقان‌قالی و زبان مردم کویر مشاهده می‌شود، اختلافات لهجه‌ای که گاه در میان دو یا چند روستا یا بخش مجاور هم وجود دارد جالب توجه و قابل مطالعه است. برای نمونه اختلافات دستگاه صوتی زبان مردم راوند، طاهرآباد و خزاق که تقریباً در مجاورت یکدیگر زندگی می‌کنند و ارتباطات زیادی با هم دارند به گونه‌ای است که به راحتی قابل تمایز و شناسایی است و مردم منطقه می‌توانند از روی آهنگ و تکیه کلام اهلیت یکدیگر را شناسایی کنند. این ویژگی در سایر مناطق و روستاها همچون لئحر، آران و بیدگل، نوش‌آباد، قمصر و... به نحو آشکارتری وجود دارد.

گذشته از اینها لهجه مردم خود کاشان نیز علی‌رغم تأثیراتی که در دهه‌های اخیر در اثر غلبه زبان رسمی و علمی پذیرفته است، هنوز اصالت و ویژگیهای خویش را حفظ کرده است و نه تنها در میان لهجه‌های اطراف بلکه در میان فارسی‌زبانان نیز به سبب دارا بودن پاره‌ای از اختصاصات صوتی و آوایی و واژگانی بی‌نظیر و ممتاز است. بررسی این ویژگیها و فراهم آوردن اطلاعاتی از این دست با توجه به غلبه روزافزون زبان رسمی و کمرنگ شدن گویشها و لهجه‌های محلی می‌تواند کمک شایانی به مطالعات زبان‌شناسانه کند. در این گفتار برآنیم با بررسی دستگاه زبانی مردم کاشان (نه روستاهای اطراف آن) پاره‌ای از ویژگیهای صوتی و آوایی این زبان را تجزیه و تحلیل و تا حد امکان قانون‌مند نماییم. بدیهی است تمام ویژگیها در این مقاله مختصر نمی‌گنجد. لذا تنها به مهمترین ویژگی آن که ابدال اصوات و آواهاست می‌پردازیم و سایر ویژگیها را به فرصتی دیگر وا می‌نهم:

□ ۱- ابدال مصوت a به e

یکی از ویژگیهای مشهود در لهجه کاشانی که آن را از سایر لهجه‌ها در کشور ممتاز می‌کند تبدیل مصوت کوتاه a به مصوت کوتاه e در هجاهای آغازین بسیاری از کلماتی است که روزانه تلفظ می‌شوند، برای نمونه واژه‌های «قلم» و «پنیر» در لهجه کاشانی به صورت قلم (qelam) و پنیر (Penir) تلفظ می‌شود و از این قبیل اند تمام واژه‌هایی که صامت آغازین آنها با مصوت کوتاه a تلفظ می‌شود. مشروط به اینکه حرف دوم ساکن یا

مضموم (دارای مصوت 0) نباشد؛ برای نمونه:

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
xemīr	خمیر	خَمیر
Semāvar	سماور ^۱	سَماور
hemiše	همیشه	هَمیشه
serā	سرا	سَرَا
jevū	جوو	جَوَان
zemī	زمی	زَمین

ولی اگر حرف دوم واژه ساکن باشد و با حرف اول یک هجا را تشکیل دهد مصوت آغازین نیز به صورت اصلی خود تلفظ خواهد شد:

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
xar	خَر	خَر
Šarassu	شَرَسُو	شهرستان
darmū	دَرَمُو	درمان
madrese	مدرسه	مدرسه

جالب اینکه چنانچه این صامت‌ها (حروف ساکن) به سبب اضافه شدن به اسم یا صفت یا حتی نشانه نکره و... دارای مصوت شوند علی‌القاعده از هجای آغازین جدا خواهند شد و مصوت آغازین نیز طبق قاعده قبلی به مصوت e تبدیل خواهد شد:

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
xere-siyā	خَرِ سیَا	خَرِ سیاه
dere-xūne	دَرِ خُونِه	دَرِ خانه
sere-ma	سَرِ مَ	سَرِ مَن
kesī	کِسی	کِسی

علاوه بر این در لهجه کاشانی مصوت کوتاه a در حروف ما قبل آخر بسیاری از اسامی و کلمات نیز تبدیل به مصوت e می شود به شرط آنکه به اسم یا صفت یا نشانه نسبت و نکره ای

اضافه شده باشد و گرنه به صورت اصلی خود تلفظ خواهد شد. مثلاً واژه «اکبر» در کاشان به صورت صحیح و متعارف خود «Akbar» تلفظ می‌شود ولی «اکبری (akbari)» به صورت اکبری (akberi) قرائت می‌شود. نمونه‌های زیر این قاعده را روشن‌تر می‌کند.

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
ساعت هشت	ساعت هش	Sā ete-haš
سوزن	سوزنی	sūzenī
کمرم	کمرم ^۲	kemerem
سرت	سرت	seret
احمد رجبی	احمد رجبی	Ahmede rejebi
محمد رسولی	محمد رسولی	Mammede-resulī

□ ۲- ابدال مصوت a و e به o

همانطور که اشاره شد اگر حرف دوم واژه‌ای دارای مصوت جانبی **u** باشد این قاعده رعایت نمی‌شود بلکه مصوت آغازین **a** و **e** نیز به منظور هماهنگی با مصوت بعدی به **o** تبدیل می‌شود که این خود از ویژگی‌های لهجه کاشانی به حساب می‌آید برای نمونه :

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
بگو	بگو	bogū
سپور	سُپور ^۳	sofūr
پپوش	پپوش	bopuš
بلوچ	بلوچ	bolūč
بشور	بشور	bošūr
ببوسم	ببوسم	bobūsam
بجوشان	بجوشو	bojūšū
بکن	بک	boko

البته این قاعده درباره تمام کلمات صادق نیست مثلاً واژگان «قبول» و «هنوز» در کاشان به صورت «قبول» qebūl و «هنو» henū تلفظ می‌شود ولی در بعضی از روستاهای اطراف و یا شهرستان آران و بیدگل به صورت qobūl و honū تلفظ می‌شود. ضمیر اشاره

«هُمُو homū» نیز که در کاشان کاربرد زیادی دارد و نه تنها برای اشاره به اشخاص بلکه برای اشاره به غیر انسان هم استعمال می‌شود از این قاعده تبعیت می‌کند. هر چند اصل آن «هم او» می‌باشد مثلاً:
هُمُو کارُبُک = homū kāro boko (همان کار را بکن)

□ ۳- ابدال مصوت کوتاه به مصوت بلندā

از دگرگونیهای صوتی دیگر در لهجه کاشانی تبدیل مصوت‌های کوتاه در آغاز کلمات به مصوت بلندā است. هرگاه مصوت جانبی دومین حرف کلمه مصوتā باشد، مصوت کوتاه حروف آغازین نیز به منظور هماهنگی با مصوت بعدی به مصوت بلندā تبدیل می‌شود و این ابدال نیز از ویژگیهای این لهجه است. نمونه‌های زیر می‌تواند این قاعده را گویاتر کند:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
کُلاه	کالا	kalā
کُجا	کاجا	kājā
بخواب	باخواب	bāxāb
شما	شاما	šāmā
بماستون ^۴	باماسو	bāmāsū
شغال	شاغال	šāqāl
ذغال	ذاغال	zāqāl
یواش	یاواش	yāvāš
تغار	تاغار	tāqār
بخاری	باخاری	bāxārī
مغوله	ماغوله	māqūle
اتاق ^۵	آتاق	ātāq

□ ۴- ابدال مصوتā به مصوت کوتاه یا بلند دیگر

گاهی نیز مصوت بلندā در آغاز یا میان واژه به یکی از مصوت‌های کوتاه تبدیل می‌شود و به ندرت مصوت بلند دیگری جایگزین آن می‌شود.

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
آرواره	الگواره/الواره	elgevāre / elvāre
آروغ	أرُغ	oroq
آورد	أورد	ovord
آمد	أومد	ūmad
می خواهی	می خَی	mīxay
می آیی	می بی	mīyay
ده شاهی	دَشَی	dāsey
دانگ	دُی	doy
پیراهن	پیرَ	pīra

□ ۵- ابدال مصوت ā به ū

الف) در کلماتی که به صامت m ختم می شوند چنانچه قبل از m مصوت بلند ā قرار داشته باشد این مصوت به مصوت بلند ū تبدیل می شود برای نمونه:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
کلام	کلوم	kelūm
غلام	غَلوم	qolūm
آرام	آروم	arūm
جام	جوم	jūm
خام	خوم	xūm
شام	شوم	šūm

در مواردی علاوه بر ابدال ā به ū صامت پایانی m نیز حذف می شود:

تمام	تمو	temū
پشت بام	پشت بو/پش بو	Pošte-bū/pošbū

ب) واژگانی که به صامت n ختم شده باشند چنانچه قبل از n مصوت بلند ā قرار داشته باشد علاوه بر حذف صامت پایانی، مصوت ā نیز به ū تبدیل می شود. هر چند این قاعده اختصاص به کاشان ندارد ولی در این لهجه شهود بیشتری دارد:

dālū	دالو	دالان
bolūčassu	بلوچَسو	بلوچستان
šeytū	شیطو	شیطان
jevū	جوو	جوان
tīfū	تیفو	طوفان

در واژه اخیر (طوفان) پس از تبدیل مصوت ā به ū چون قبل از آن مصوت ū دیگری نیز وجود دارد و تلفظ «توفو» ثقیل می نماید مصوت اولی نیز به مصوت ā تبدیل شده است.

□ ۶- ابدال مصوت بلند ā به صامت y

در لهجه کاشانی، گاه صامتی که در میان دو مصوت بلند ā و ā قرار گرفته، به منظور تخفیف حذف می گردد. در این صورت به علت عدم امکان التقاء دو مصوت به ناچار مصوت ā به صامت y تبدیل می گردد. نمونه های زیر این قاعده را روشن می کند:

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
esmāyl	اسمایل	اسماعیل
ezrāyl	عزرایل	عزرائیل
ebraym/ebrāym	ابریم	ابراهیم
taqvāy	تقوای	تقوایی
xandāy	خاندای	خاندایی
rāy	رای	راهی
Kājāy	کاجای	کجایی
māy	مای	ماهی

مثال: رای شو = راهی شو (حرکت کن)

◁ ابدال صامتها

در لهجه کاشانی، مانند بسیاری دیگر از لهجه ها، علاوه بر مصوتها، صامتها نیز به یکدیگر تبدیل می شوند. این ابدال هم در پایان کلمات و هم در واجهای میانی و به ندرت

در صامتهای آغازین صورت می گیرد. نزدیکی مخارج حروف و سهولت در تلفظ را می توان از اسباب عمده این گونه تغییرات ذکر کرد. شرح و بیان تمام این تغییرات از حوصله مقاله بیرون است، ولی به مهمترین موارد ابدال صامتها همراه با ذکر نمونه ها، اشاره می کنیم.

□ ۱- ابدال صامت *r* به *l*

صامت *r* و *l* هر دو از صامتهای دندانی لثوی می باشند و قریب المخرج اند لذا تبدیل آنها به یکدیگر امکان پذیر است. در لهجه کاشانی بیشتر، صامت *r* به *l* تبدیل می شود، این ابدال در پایان یا میان کلمه صورت می گیرد.

نمونه را:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
زنبور	زمبول	zambūl
غربال	غلبول	qalbūl
برگ	بلگ	balg
ترید	تلیت	telīt
دیوار	دیفال	dīfal
سرطان	سراطو/سراطو	Selātū/seratū
تراشه	تلاشنه	telāšne
ترحلوا	تل حلوا	talhalvā
سوراخ	سولاخ	Sūlāx
سپیدار	سفیدال	sefīdāl

□ ۲- ابدال صامت *d* به *t*

این دو صامت نیز از صامتهای دندانی و انسدادی می باشند و *d* صورت واکدار *t* می باشد لذا می توانند جایگزین هم شوند و در طول تاریخ زبان نیز در پاره ای از واژه ها این تغییر صورت گرفته است. مثلاً واژه «شادی» در دوره باستان *šīāti* و واژه چند، *čavant* بوده است. همچنین است واژه های سرد، گرد، باد که در فارسی میانه به ترتیب *gort*، *sart*

دگرگونیهای
صوتی و
آوایی
در لهجه
کاشانی

و **vāt** بوده اند. هم مخرج بودن این دو واج باعث شده که هر کجا صامت **t** در کنار مصوت یا صامت **n** و **r** قرار گرفته به **d** تبدیل شود. در لهجه کاشانی هنوز در پاره‌ای از واژه‌ها، به خصوص پس از مصوتها، **d** به صورت **t** تلفظ می‌شود.
نمونه را:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
سواد	سوات	Sevāt
کود	کوت	Kūt
شبدر	شفتر	Šaftar
چارقد	چارقت	Čārqaṭ
تصدیق	تصتیق	Tastīq
کلید	کلیت	Kelīt
ترید	تلیت	Telīt

□ ۳- ابدال صامت n به y

در واژه‌های مختوم به دو صامت **ng** یا **nj**، چنانچه قبل از صامتها، مصوت کوتاهی وجود داشته باشد، غالباً صامت **n** به **y** تبدیل می‌شود و **g** یا **j** پایانی نیز حذف می‌گردد:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
کلنگ	کُلّی	kolay
پنج	بِی	Pay
جنگ	جِی	jay
سنگ	سی	say
پلنگ	پِلّی	pelay
برنج	بری	beray
لنگ	لّی	loy

ولی اگر صامت **n** در میان واژه باشد حذفی صورت نمی‌گیرد و گاه تنها صامت **n** به **y** تبدیل می‌شود:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
سنگک	سیگک	Saygak
پنکه	پیکه	Payke
بنشین	بیشی	Beysī
پینگان	بیگو	bepaygū

□ ۴- ابدال صامت q (ق) به x (خ)

این دو صامت نیز از واجهای نرمکامی می‌باشند و مخرج ادای آنها یکی است با این تفاوت که q انسدادی و واکنار می‌باشد ولی x بی‌واک است لذا تبدیل آن به یکدیگر امکان‌پذیر است. در لهجه کاشانی تبدیل q به x بیشتر اتفاق می‌افتد هر چند برعکس آن نیز در کلماتی مشاهده می‌شود. مثال:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
وقت	وخت	Vaxt
نقشه	نخشه	Naxše
پرتقال	پرتخال	portaxāl
بشقاب	پشخاب	pošxab

تبدیل x به q مانند نمونه‌های زیر:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
کلوخ	کلوق	Kolūq
مسخره	مسقره	Masqere
خزاق ^۷	قزاق	qozzāq

□ ۵- ابدال صامت t به s

چنانچه در میان کلمه‌ای صامت s و t در کنار هم قرار گیرد و پس از t مصوتی کوتاه یا بلند بیاید صامت t به s تبدیل می‌شود و سپس با صامت s قبل از خود ادغام گردیده و به صورت مشدد تلفظ می‌شود.

اگر چه این ابدال نیز اختصاص به لهجه کاشانی ندارد و در سایر لهجه‌ها، حتی لهجه تهرانی نیز صورت می‌گیرد، ولی در کاشان کاربرد مشهود و وسیع‌تری دارد. نمونه را:

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
bessū	بَسُو	بستان
Golassū	گَلَسُو	گلستان
bolučassu	بلوچَسُو	بلوچستان
ossoxū	اَسَخُو	استخوان
āsse	آسَه	آهسته
essexāre	اَسَخاره	استخاره
ūssā	اوسَا	استاد

□ ۶- ابدال صامت n به m

هرگاه در کلمه‌ای صامت n پیش از صامت b بیاید، در لهجه کاشانی و پاره‌ای دیگر از لهجه‌ها به m تبدیل می‌شود^۸ و اگر صامت b ساکن باشد، او نیز حذف خواهد شد: مثال

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
tombū	تمبو	تنبان
Qombaz/gombaz	قمبذ/گنبذ	گنبد
xombe	خمبه	خنبه
Zambūl	زمبول	زنبور
Xom	خم	خنب
Zambe	زمبه	زنبه
Dombe	دمبه	دنبه
Šambe	شمبه	شنبه

□ ۷- ابدال صامت y به d

صامت d در زبانهای میانه گاهی به y تبدیل شده است برای مثال واژه pada از فارسی باستان در دوره میانه «پای» شده است یا واژه «مایه» ساخت دیگری از واژه «ماده» می‌باشد.

اگر چه این ابدال امروزه تقریباً از بین رفته است ولی در لهجه کاشانی به ندرت واژگانی یافت می‌شوند که هنوز صامت *y* در آنها به صورت *d* تلفظ می‌شود مثال:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
همسایه	همساده	hamsāde
ویار	ودار	vedār

□ ۸- ابدال صامتهای *b* و *p* به *f* و برعکس

صامتهای *b* و *p* از صامتهای لبی هستند و *b* صورت واکدار همان *p* است و صامت *F* نیز از صامتهای بی واک لب و دندانی است. در زبان فارسی و به خصوص در لهجه کاشان تبدیل این دو صامت به *F* و گاه برعکس آن ابدال صامت *F* به *b* امکان‌پذیر است و در پاره‌ای از واژه‌ها صورت می‌گیرد برای نمونه:

تلفظ رسمی	تلفظ کاشانی	آوانویسی کاشانی
طناب	طناف	Tenāf
شبدر	شفتَر	Šaftar
ضبط	ضف	Zaf
سپیدار	سفیدال	Sefidāl
بنفشه	بنبشه	Benabše
نصفه	نصبه	nesbe

مثال: خودتُ ضَفْ ک = xodeto-zaf-ko خودت را جمع و جور کن

□ ۹- ابدال *v* به *b*

همچنین است تبدیل صامت *v* به *b* و بندرت برعکس آن در زبان فارسی و لهجه کاشانی و این تغییر از آنجاست که صامت *v* نیز صورت واکدار صامت *F* می‌باشد یعنی *v* نیز همچون *F* از واجهای لب و دندانی است. لذا تغییر آن به *b* امکان‌پذیر است. مثال:

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
gāb	گاب	گاو
Nābdū	نابدو	ناودان
nūmbā	نومبا	نانوا
vardār	وردار	بردار
vāko	واک	بازکن
Voxt kūr	وخت کور	بخت کور

□ ۱۰- ابدال صامت g به q (ق)

صامت q از صامتهای نرمکامی واکدار و g از صامتهای کامی واکدار می باشد و قریب‌المخرجی آنها موجب شده است که به ندرت در لهجه کاشانی صامت g به q تبدیل شود مثال:

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
leqat	لقت	لگد
qombaz/gombaz	قمبد/گنبد	گنبد

□ ابدال n به l و v

صامت n از واجهای غنه و دندانی می باشد و صامت l نیز از صامتهای دندانی لثوی است. همچنین است صامت v که از صامتهای واکدار لب و دندانی است؛ لذا تبدیل این صامتها به یکدیگر نیز به سبب قریب‌المخرج بودن امکان پذیر می باشد. اگرچه این تغییر جز به ندرت و در واژگان محدودی دیده نمی شود و در لهجه کاشان می توان در واژه های زیر مشاهده کرد.

آوانویسی کاشانی	تلفظ کاشانی	تلفظ رسمی
lāylū	لایلو	نایلون
Vešgū/višgū	وشگو/ویشگو	نیشگون

همانطور که اشاره شد این بحث درباره ویژگیهای دیگر صوتی و آوایی ادامه خواهد داشت.

◀ پی نوشت:

- ۱- این واژه گاه به تخفیف مصوت بلندā به صورت «سمور» هم خوانده می شود.
- ۲- در این واژه مصوت آغازین نیز طبق قاعده قبلی به مصوت e تبدیل شده است.
- ۳- در بعضی از محله های کاشان این واژه را سیفور (Seyfūr) تلفظ می کنند.
- ۴- از مصدر ماسیدن؛ مثلاً می گویند: ماس رو باماسو
- ۵- در این واژه با اینکه حرف آغازی صامت نیست، ولی به تبعیت از مصوت بلند بعدی به مصوت ā تبدیل شده است نمونه ای دیگر یافت نشد.
- ۶- ولی اگر قبل از صامت n، مصوت بلندā یا ā قرار داشته باشد تنها n حذف می شود مثلاً صابون ← صابو، وجین ← وجی
- ۷- روستایی در نزدیکی کاشان
- ۸- این ابدال در زبان عربی نیز وجود دارد مثلاً «من بعد» که «مبعد» خوانده می شود.